

Makale Geliş | Received: 11.02.2021.
Makale Kabul | Accepted: 06.04.2021.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.878535

Esat AKTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt-TÜRKİYE
Bayburt University, Faculty of Human and Social Sciences, Department of History, Bayburt-TURKEY
ORCID: 0000-0003-4197-8470
esataktas@bayburt.edu.tr

19. Yüzyılın Sonunda Tokat Sancağı*

Öz

Coğrafi konumuyla her dönemde önemli bir yere sahip olan Tokat, 1398 yılında Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil edildi. Birçok idari değişikliğin ardından 19. yüzyıla gelmiş olan Tokat kazası; Niksar, Erbaa ve Zile kazalarının da bağlanmasıyla 12 Ocak 1880 tarihinde sancak statüsü kazandı. Bu çalışmada Tokat sancağının idari ve sosyo-ekonomik gelişimi ele alındı. Araştırma verileri Osmanlı Arşivinde yer alan belgeler, salnameler ve literatürdeki kaynaklardan elde edildi. Buna göre büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Tokat'ın nüfusu, 19. yüzyılın ikinci yarısında artış gösterdi. Bu da önemli oranda göçmen yerleştirilmesinden kaynaklıydı. Bazı sorunları beraberinde getiren bu göçler, Tokat çayı gibi yeni bir ürünle tanışılmasına da vesile oldu. Tokat basması ve Tokat bakırı gibi ürünlerden sağladığı geliri kaybeden Tokat ekonomisine böyle yeni ürünlerle katkı sağlanmaya çalışıldı. Yine coğrafyanın vermiş olduğu imkânlarla hem tarım hem de hayvancılık gelişme gösterdi. Tokatlıların tarım, hayvancılık ve ticaretle hayatlarını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sancağın genelinde huzuru kaçırmaya yönelik girişimlerin olduğu da dikkat çekmektedir. Bunun sebebi de 19. yüzyılın sonunda yaşanan Ermeni isyanlarıdır. Bu isyanlarla Tokat'ta huzur içerisinde yaşayan halkın çatışma ortamına çekilmek istendiği fakat Tokat halkının millî birliğini ve vatanını korumaya yöneldiği anlaşılmaktadır. Tokat ve çevresinde yaşanan bu hadiseler, şehirde var olan askerî yapının ve kolluk kuvvetlerinin yetersizliğini de ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Sivas, Tokat, Sancak, 19. Yüzyıl.

Tokat Sanjak at the end of the 19th Century

Abstract

Having an important place in every period with its geographical location, Tokat was included into the borders of the Ottoman Empire in 1398. Tokat district, which came to the 19th century after many administrative changes, gained the status of sanjak on January 12, 1880, with the inclusion of Niksar, Erbaa and Zile districts to Tokat. In this study, the administrative and socio-economic development of Tokat sanjak at the end of the 19th century was discussed. The research data were obtained from the Ottoman Archive, the annuals and the sources in the literature. Accordingly, the population of Tokat, the majority of which was Muslim, increased in the second half of the 19th century. This was largely due to immigrant placement. These migrations, which brought some problems together, led to the introduction of a new product such as Tokat tea. It was tried to contribute to the economy of Tokat, which lost its income from products such as Tokat chintz and Tokat copper, with such new products. Again, both agriculture and animal husbandry improved with the opportunities provided by the geography. It is understood that the people in Tokat continued their lives with agriculture, animal husbandry and trade. However, it is also remarkable that there were attempts to disturb the social peace throughout the sanjak. The reason for this was the Armenian riots that took place at the end of the 19th century. It is understood that with these riots, it was wanted the people living in peace in Tokat to retreat to the environment of conflict, but the people of Tokat tended to protect their national unity and homeland. These incidents happening in Tokat and its surroundings reveal the inadequacy of the military structure and law enforcement forces in the city.

Keywords: Ottoman, Sivas, Tokat, Sanjak, 19th Century.

* Bu çalışma, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2009 yılında kabul edilmiş XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı isimli yüksek lisans tezinden üretildi.

Giriş

Kadim bir şehir olan Tokat, stratejik konumu sebebiyle Hititler, Kaşgalar, Firigler, Kimmerler, Medler, Persler, İskender, Roma ve Bizans'ın sınırları içerisinde kalmıştır (Karayaka, 1988). Müslümanların bölgeye hâkim olma mücadelesi ise Emevilerle birlikte başlamış ve bölgenin fethi, Selçuklular döneminde gerçekleşmiştir. Malazgirt Zaferi öncesinde başlayan akınlarda Niksar da dâhil olmak üzere Anadolu'da birçok şehir Müslüman Türkler tarafından fethedilmiştir (Gökbilgin, 1979: 402). Sultan Alp Arslan Sivas, Tokat, Amasya ve Kayseri yörelerini alınca; buraları iktâ olarak Danişmend Gazi'ye vermişti. 1178 yılında Danişmendliler, Türkiye Selçukluları topraklarına dâhil oldu. II. Kılıç Arslan, 1185-86 yıllarında ülkeyi 11 oğlu arasında taksim edince Tokat ve çevresi Rükneddin Süleyman Şah'ın idaresine kalmıştı (Kafesoğlu, 1972: 90-97). Selçuklu Dönemi'nde III. Kılıç Arslan ve Alaeddin Keykubat'ın da bölgede emirlik yaptığı bilinmektedir (Turan, 1996: 275). Türkmenler, 1240 yılında Baba İshak önderliğinde ayaklanmış, Tokat ve Amasya yöresi tarihte “Babai Hareketi” olarak bilinen bu ayaklanmanın organize edildiği yer olmuştu (Turan, 1996: 420-423). Şehir, 13. yüzyılın sonunda Anadolu'da etkili olan İlhanlıların eline geçmişse de (Turan, 1996: 552) İlhanlılardan sonra Eretnalılar, Taceddinogulları ve Kadı Burhaneddin'in hâkimiyetine dâhil olmuştu (Uzunçarşılı, 1988a: 6-7, 163-164). Akkoyunlularla mücadeleye girişen Kadı Burhaneddin, 1398'de öldürüldükten sonra Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey, Sivas'ı ele geçirmek istemiş, halkın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi üzerine Yıldırım Bayezid, oğlu Süleyman Paşa'yı Sivas'a göndermiş ve Sivas'la beraber 1398 yılında Tokat da Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Uzunçarşılı, 1988b: 299).

Tokat'ın; Osmanlı egemenliği altına girdiği dönemler, Anadolu üzerinde Timur'un etkisinin hissedilmeye başlandığı yıllardır. Timur, Anadolu'ya gelerek Sivas'ı harabeye çevirmiş ve Ankara Savaşı'nda da Yıldırım Bayezid'i mağlup etmişti. Ankara Savaşı sonrası Timur, Anadolu'dan çekilmişse de savaşın etkisi kısa sürede silinememiş ve taht kavgaları başlamıştı. Bunun üzerine Amasya'da bulunan Şehzade Mehmed, Tokat da dâhil olmak üzere Sivas ve Canik bölgesini hâkimiyeti altına almış ve kardeşleriyle giriştiği mücadeleden sonra 1413 yılında Osmanlı tahtına oturmuştu (Uzunçarşılı, 1988b: 303-304, 309, 313). II. Murad Dönemi'nde, Çorum'da eşkıyalık faaliyetleri yapan Kızılkoca Türkmenleri, Tokat'a da saldırmıştı. Osmanlı-Akkoyunlular arasındaki mücadele Tokat'ta da etkili olmuş, Şiiliğin Anadolu'ya yayılması için bölgeye gelen Şah İsmail'in kuvvetleri Osmanlı ordusunu yenmişti. Bu yenilginin ardından Tokat'ta Şah İsmail adına hutbe okunarak Türkmen aşiretleri devlete karşı ayaklandırılmaya çalışılmıştır (Gökbilgin, 1965: 51-52). Türkmenleri ayaklandırmaya çalışan Şah İsmail, özellikle Sultan II. Bayezid Dönemi'nde izlenmiş olan yumuşak politikadan faydalanmış ve daha fazla yayılmacı siyaset izlemiştir (Özdemir, 2019: 109-110). Bu karışıklıkların önüne Yavuz Sultan Selim zamanında geçilebilmişse de şehir, Celali ayaklanmalarından da payını alarak yağmalanmıştır (“Tokat”, 1983: 7083-7084).

İdari olarak 15. yüzyılın ilk yarısında “Rûm Vilayeti” veya daha dar kapsamda “Rumiye-i Sugra Eyaleti” olarak adlandırılan bölge içerisinde yer alan Tokat'ın (Gökbilgin, 1965: 51-52); zaman içerisindeki bazı değişikliklerden sonra Tanzimat Devri'nde sınırları yeniden belirlendi. 1840 yılından önce 6 nahiyeye sahip olan Tokat'ın merkez, Komanat ve Kafirni olmak üzere nahiyeye sayısı üçe düşürüldü (Beşirli, 2005: 24). 1870 yılında ise Şarkipare, Artukabad ve Kazabad nahiyelerinin eklenmesiyle merkez dışındaki nahiyeye sayısı beşe yükseltilen Tokat kazasına (Açıkel, 2003: 262); 1880 yılında sancak statüsü verildi. Bu çalışmada 19. yüzyılın sonunda Tokat sancağının idari ve sosyo-ekonomik gelişimi ele alındı.

1- İdari Yapı

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda modernleşme çabası içinde birçok alanda yeniliğe gitti. Bu kapsamda taşra teşkilatında da çeşitli değişiklikler yapıldı. Uzun süredir hem mali hem de idari açıdan yönetici sıfatını taşıyan voyvodalar şehri yönetmekteydi. Tanzimat sonrasında mali kararlar çerçevesinde Tokat da muhassıllık sistemine dönüştürüldü (Beşirli, 2005: 23-24). Ancak

muhassıllar, vergi toplamada istenen başarıyı gösteremedi. Bundan dolayı muhassıllık uygulaması kaldırılarak 1842 yılında kazalar, müdürler vasıtasıyla idare edilmeye başlandı (Ortaylı, 2000: 42; Çadırcı, 1997: 240-241).

Taşra idaresindeki değişikliklerin en önemlisi 1864 Vilayet Nizamnamesi ile yapıldı. Söz konusu nizamnamenin Tuna vilayetinde uygulanması ve başarılı sonuçlar vermesinin ardından Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi adıyla bütün Osmanlı topraklarında yürürlüğe konuldu. Merkeziyetçi yapının daha hâkim konuma getirilmek istendiği anlaşılan bu yeni sistemde Anadolu'da 16 vilayet teşekkül etti (Ortaylı, 2000: 61-62). Bunlardan birisi olan Sivas vilayetinin merkez ve Amasya'dan ibaret iki sancağı ve bunların alt birimleri olarak da 14 kazası bulunmaktaydı. 1868-69 yılında Erzurum'a bağlı Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) sancağı da Sivas vilayetine bağlandı (Mercan, 2007: 551-553).

14 kazadan biri olan Tokat, merkez sancağa bağlı olarak idare edilmekteydi. Beş nahiye ve 252 köye sahip olan Tokat'ın sancak statüsünü alması için Sivas Valiliği tarafından 1879 yılında girişimde bulunuldu. Bu amaçla gerekçeli bir şekilde Dâhiliye Nezaretine rapor gönderildi. Raporla Tokat kazasının 75 bin nüfusu barındırması ve yıllık gelirin 6 milyon kuruşa yakın olması sebebiyle Karahisar-ı Şarki sancağı ile eşit durumda olduğuna dikkat çekilmekteydi. Ayrıca Tokat'ın nüfus ve gelirin yanında konum olarak ticaret güzergâhında olduğundan bahsedilmekteydi. Bununla birlikte ahalinin şehirden uzak yerlerdeki bahçelerde kaldıkları, bu yüzden eşkıya tehlikesiyle karşı karşıya oldukları ve eşkıyalığa karşı alınacak önlemlerde en başarılı kaymakamın dahi yetersiz kalacağına işaret edilmekteydi. Yine kazanın her türlü bayındırlık hizmetleri ile yeniliklere açık olduğuna ve sancak olması durumunda vilayete hem maddi hem de manevi olarak yararının olacağına değinilmekteydi. Tokat'ın sancağa dönüştürülmesi hâlinde Canik sancağına bağlı olan Niksar ile Amasya sancağına bağlı olan Erbaa ve Zile kazalarının yakın olması ve güvenlik sebeplerinden kaynaklı olarak Tokat'a bağlanmaları uygun olacaktı. Yazıda bu kazaların da bağlanmasıyla Tokat'ın mutasarrıflığa dönüştürülmesinin her açıdan daha faydalı olacağı açıklanmaya çalışılmaktaydı (BOA., İ.DH., 797/64634). Bu talep üzerine Tokat, 12 Ocak 1880 tarihli iradeyle sancak hâline getirildi. Talep edildiği şekliyle Niksar, Erbaa ve Zile kazaları da bu sancağa bağlandı (BOA., İ.DH., 797/64634; Mercan, 2002: 6).

1880 yılında sancak olarak teşkil edilen Tokat'ın; 1900 yılında geniş bir coğrafyaya sahip olduğu görülmektedir. Bu sırada merkez kazanın 16 nahiyede 236 köyü, Erbaa kazasının 7 nahiyede 145 köyü, Zile kazasının 13 nahiyede 182 köyü ve Niksar kazasının 9 nahiyede 83 köyü bulunmaktaydı (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1298: 196-205; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1318: 638-640; Şemseddin Sami, 1308: 1693; Açıkl, 2004: 259).

2- Tokat'ın Stratejik Konumu ve Ulaşım

Tokat, bulunduğu mevki itibarıyla ulaşımında önemli bir yere sahipti. 15. yüzyılda İran'la yapılan ticarete kullanılan yol güzergâhlarından biri Tokat'tan geçmekteydi. Bursa-Tebriz ticareti Amasya'ya kadar iki hat üzerinden işlese de devamında Amasya ve Tokat'tan geçip Erzurum üzerinden Tebriz'e ulaşmaktaydı (İnalçık, 1993: 209). Daha sonrasında ise İstanbul'dan başlayan Gebze, İzmit, Bolu, Tosya güzergâhını izleyerek Merzifon'a ulaşan Anadolu Orta Kol Yolu, Tokat ve Sivas üzerinden devam etmekteydi. Yine Tokat, Samsun'dan başlayıp Diyarbakır-Maraş tarafına uzanan kuzey-güney yolu üzerinde bulunmaktaydı (Çetin, 2017: 218, 222). Tarihi öneme sahip olup "Bağdat Caddesi" olarak isimlendirilen bu yol üzerinde zaman zaman yenileme çalışmaları yürütüldü. 1862 yılında devlet, yolun etüt çalışmasını bir Fransız heyetine yaptırdı ve çalışma 1869'a kadar devam etti (Öztürk, 1987: 72-73). İhtiyaçlar, yeni güzergâhları da ortaya çıkardı ve Niksar üzerinden Karadeniz sahiline inen ayrı bir yol daha yapıldı (BOA., Y.PRK.UM., 3/10).

Bölgedeki yolların öneminden dolayı buraların düzenlenmesi ve yenilenmesi, incelenen dönemin idarecileri tarafından yapılan taleplerde gündeme getirildi (BOA., Y.PRK.UM., 3/33; Y.PRK.UM., 3/10; Y. PRK.UM., 3/21). Bu taleplerin büyük çoğunluğu, 1882-1885 yılları arasında

Sivas Valiliği yapmış olan Halil Rıfat Paşa döneminde karşılığını buldu. Bu yıllarda vilayet dâhilinde birçok yol yapılırken mevcut olanların da bazı kısımları tamir ettirildi (Bırol, 1999: 47-48). Samsun'dan Malatya'ya uzanan Bağdat Caddesi güzergâhının 410 km'lik kısmı yeniden düzenlendi.

Tokat-Niksar ve Niksar-Ünye arasında 76 km'lik kısımda düzenlemeler yapıldı. Zile'den Amasya sınırına kadar da 29 km'lik yol ve bu yol üzerinde birçok köprü ve menfez inşa edildi (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1302: 311-316). 1886'da Niksar-Ünye hattı tamamlandı (BOA., DH.MKT., 1376/9). 1890'da Erbaa-Ladik arasında yeni bir bağlantının inşasına başlandı (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1308: 92-94). İncelenen dönemde sancak dâhilinde 316 km. yol olup bunun 192 kilometresi tamamlanmışken gerisi de inşaat hâlindeydi (Cuinet, 1954a: 14). 1892 yılında vilayet dâhilindeki yol yapım çalışmalarının maliyeti ise bir milyon kuruştı (BOA., DH.MKT., 1920/54).

Karayolu ulaşımının dışında demiryolu yapımına dair de girişimler vardı. 1883'te Samsun-Sivas arasında proje çizilerek mukavelesi yapılmışsa da bir netice alınmadı (BOA., Y.A.RES., 20/1). 1891'de bir girişimde daha bulunulduysa da bundan da bir sonuç çıkmadı (BOA., Y.EE., 62/16; İ.MMS., 121/5209).

3- Nüfus Yapısı ve Göçler

1870 yılında Tokat kazasının 20.720'si kaza merkezinde olmak üzere toplam nüfusu 52.644'tü (Açikel, 2003: 262). Tokat'ın sancak statüsü kazandığı yıllarda doğal olarak sınırlarının genişlemesiyle sancakta yaşayan nüfus da arttı. 1881'de merkez kaza sınırlarında 62.854 nüfus barınmaktaydı. Sancağa bağlanan Erbaa kazasının 27.456, Niksar kazasının 16.220 ve Zile kazasının da 45.986 nüfusu vardı. Böylece toplam sancak nüfusu 152.516'ya ulaşmıştı (Açikel, 2004: 340-350).

1881'de Osmanlı Devleti'nin genelinde nüfus sayımı başlatılmışsa da 1884'e kadar tamamlanamadı. Bu sebeple sayımı hızlandırmak için vilayetlerde yeni ekipler oluşturuldu ve müfettişler görevlendirildi (Karpat, 2010: 104-105). Bu sayıma göre Tokat merkez kazasının 77.986, Erbaa kazasının 41.125, Niksar kazasının 20.289 ve Zile kazasının 50.525 olmak üzere toplam sancak nüfusu 189.925'ti. Sancak nüfusunun 166 bine yakını Müslüman, 15 bini Ermeni, 8 bine yakını Rum, 400'e yakını çingene, 200'ü de Yahudi'ydi (Karpat, 2010: 288-289). Bu verilere göre Tokat sancağı, Sivas vilayetinin genel nüfusunun da %21'ini oluşturmaktaydı (Karpat, 2010: 310-311).

1892 yılına gelindiğinde Cuinet'in aktardığı resmî olmayan bilgilere göre merkez kazanın 82.940, Erbaa kazasının 40.900, Niksar kazasının 20.900 ve Zile kazasının 57.111 olmak üzere sancakta toplam 201.851 nüfus vardı (Cuinet, 1954b: 22-23; Cuinet, 1955: 17-18).

Tokat ve çevresi, kavşak noktası olmasının etkisiyle eski dönemlerden itibaren göçmenlerin yerleştirildiği yerlerden biriydi (A. Demir, 2012) Özellikle bu durum, 19. yüzyılın ikinci yarısında nüfus üzerindeki etkisini hissettirdi. Zira Rumeli'den ve Kafkaslardan büyük göç dalgaları Anadolu'ya geldi ve binlerce insan bölgede iskân edildi. Tatar, Çerkez, Kumuk, Nogay, Dağıstanlı, Karaçay, Balkar, Gürcü, Kabartay ve Çeçen gibi birçok göçmen grubunun iskân edildiği Tokat'ta, 1859-1864 arasında sadece Turhal'da 14 göçmen köyü kurularak Nogaylar buralara yerleştirilmişti. Bunun akabinde hızlı bir şekilde göçmen iskânı devam etti (Taşbaş, 2012).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde ve sonrasında, Sivas vilayeti dâhilinde birçok göçmen iskân edildi. 1879 yılında Tokat'ta 9.081 erkek göçmen vardı (İpek, 1994: 205). Bu sırada Bulgaristan'dan gelen muhacirlerin sayısının da 10 binin üzerinde olduğu ve Kırım Savaşı sonrasında başlayıp 93 Harbi sonrasına kadar 33 bin Kafkasyalının da bölgede iskân edildiği görülmektedir (Taşbaş, 2012: 275-276).

1882 yılında Sivas vilayetine 44.984 göçmen geldi ve bunların iskânı için 207 köy kuruldu. Bunlardan başka iskân için bekleyen daha 13.731 kişi bulunmaktaydı (Çelik, 2002: 939). 1882'de vilayete gelen göçmenlerden Tokat'a yerleştirilenlerin sayısına bir sonraki yıla ait vilayet salnamesinden ulaşılmaktadır. Buna göre merkez sancakta 2.237 haneye 11.868, Erbaa'da 450

haneye 2.026, Zile’de 1.118 haneye 6.868 ve Niksar’da 65 haneye 200 göçmen yerleştirilmiştir (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1301: 203-210). Tokat sancağına toplamda 20.962 kişinin iskân edildiği anlaşılmaktadır.

İlerleyen yıllarda göçmen kabileleri gelmeye devam etmiştir. 1888’de vilayet dahilinde 2.093 göçmen yerleştirildi (BOA., DH.MKT., 1531/39). Bunların 1.060’ı Tokat’ta iskân edildi (BOA., DH.MKT., 1563/2). Parça parça da olsa göçmen yerleştirilmeye devam edilen Tokat’ta (BOA., DH.MKT., 1615/23; DH.MKT., 1717/110) diğer vilayetlerden gelen ahali ile oralara yerleştirilmiş göçmenler de bulunmaktaydı (BOA., DH.MKT., 1675/55; DH.MKT., 274/38).

Binlerce göçmenin iskânıyla birlikte bölgeye birçok sorun da beraberinde geldi. Göçmenlerin iskânı, zaten durumu iyi olmayan devletin maliyesine büyük bir yük getirdi. Göçmenlerin iaşeleri, barınmaları, ısınmaları ve geçimlerinin, tarım faaliyetlerini yürütebilmeleri için arazileri, tohumlukları, çift hayvanları ve tarım araç-gereçlerinin, ibadethanelerinin, eğitim kurumlarının ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması gerekiyordu. Bu ihtiyaçlar da hem devlete hem de bölge insanına birçok sorumluluk yüklemekteydi. Her ne kadar göçmen olarak gelen kimselere ev sahipliği yapma duygusuyla Tokat halkı müsamaha gösterse de zaman içinde çıkar çatışmaları tarafları karşı karşıya getirmekteydi. Bu çatışmalar, tarım alanlarının paylaşılması ve ortak alanların kullanımı üzerinde yoğunlaşmaktaydı (Taşbaş, 2012; 2015).

4- Tarım ve Hayvancılık

Karadeniz Bölgesi’nin iç kesiminde yer alan ve geçiş iklimine sahip olan Tokat’ta uygun olan arazilerde tarımsal faaliyet yürütülürken engebeli arazilerde hayvancılık yapılmaktadır. Osmanlı Dönemi’nde koyun, keçi, manda, sığır, at, katır, merkep ve deve gibi hayvanlar yetiştirilirdi. Bununla birlikte sancak, önemli ölçüde tarım arazisini kapsamaktaydı. Bölgedeki nehirlerin etkisiyle de kıymetli tarım arazilerine sahip olan Tokat’ta 19. yüzyılın sonunda 1 milyon 700 bin dönüm arazi üzerinde birçok ürün yetiştirilmekteydi. Bu arazinin neredeyse yarısı merkez kaza sınırları içindeydi. Sancağın tarım ürününü ise buğday ve arpa başta olmak üzere hububat çeşitleri, kendir, haşhaş, pamuk, salep ve tütün ile sebze ve meyve oluşturmaktaydı (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1301: 204-211). Tarım çeşitliliğinin içerisinde 1874 yılında bölge insanının girişimleriyle afyon da eklendi. Tokat çiftçisi, bu ürünü ilk defa ekecekleri için oşür vergisinden üç yıllığına muafiyetlerini istediler. Bu durum, Tokat köylüsünün yeni ürünlere karşı ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Devlet nezdinde de bu istekler olumlu karşılandı (BOA., A.MKT.MHM., 477/12).

19. yüzyılın sonunda bölgede keşfedilen başka bir ürün daha vardı. Tokat çayı olarak bilinen bu ürün; Anadolu çayı, Yerli çay (Kuzucu, 2012: 186) ve Çerkez çayı adıyla da anılmaktadır. Tokat çayı, Tokat-Erbaa arasındaki dağların kuzey eteğindeki pek sık olmayan ormanlarda kendiliğinden yetişmekteydi. Dar bir alanda yetişen çay; Canbulad, Hacı Ali ve Kart Osman köylerinin Çerkez ahalisi tarafından keşfedildi. Bir-iki metre arasında olan fidanların yapraklarının kurutulmasıyla elde edilen (BOA., DH.MKT., 1797/45; DH.MKT., 2120/94; *Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1321: 174-175) bu ürün hakkında Tokatlı Tahir Rüşdü tarafından *Sabah* gazetesine bir mektup gönderildi. Buna göre 1878’den itibaren piyasaya sürülen Tokat çayı, ilk başlarda yıllık 5-6 ton ticaret hacmine sahipti. Çerkez tüccarlar tarafından düşük ücretle satın alınıp Rusya’ya sevki yapılan ürüne devletin destek vermesi durumunda büyük bir kâr elde edilebilirdi. Zira çayın 64 tondan daha fazla üretim potansiyeline sahip olduğu ifade edilmekteydi. Bu mektup, çayın tanınırlığını artırdı ve tüccarların peşine düştüğü bir ürün hâline getirdi. Ancak çok fazla üretilmeyen çayın Anadolu’dan çıkış kapısı olan Samsun gümrüğünden geçişi yasaklandı (Kuzucu, 2012: 186-187).

Ürünün kullanımı ve gümrükten geçişi için 1898 yılında tekrar başvuruda bulunuldu (BOA., DH.MKT., 2120/94). Yapılan incelemede Çin çayıyla karşılaştırılması sonucunda ürünün yapraklarının anatomik yapısı olumlu sonuç vermedi. Çayın etkin maddesi olan kafein başta olmak üzere azot gibi diğer bileşiklere de rastlanmadı (Kuzucu, 2012: 188). Ancak ürünün ilaç yapımında kullanılabileceği ve sağlık açısından herhangi bir zarar teşkil etmediği anlaşıldı. Bunun üzerine çayın

satışına ve kullanımına izin verilerek gümrükten geçişine müsaade edildi (BOA., DH.MKT., 2120/94). Ürünün, normal çay olmamasından dolayı orijinal adı olan “Tokat Çayı” namıyla pazarlanabileceğine ve işlem görmeden doğal hâliyle satılabileceğine de onay verildi ve kısa süre içinde satışında da önemli derecede artış oldu (Kuzucu, 2012: 188-189). Kilosu 1,5-2,5 kuruş arasında satılan (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1321: 174-175) ürün, 20. yüzyılın başında Balkanlarda da pazar buldu ve fiyatı da arttı (Kuzucu, 2012: 189-190, 193).

Ürün çeşitliliğine sahip olan Tokat sancağında tarımsal konularda zaman zaman çeşitli sorunlar yaşandı. Sulama bunların başında gelmekteydi. Örneğin Niksar’da sorunun çözümü için sulama projesinin yapılması teklif edildi. Buna göre meydan deresinden sulama kanalıyla Niksar’a su getirilmesi durumunda verimliliğin artırılacağı ileri sürülmekteydi (BOA., Y.PRK.UM., 3/10). Sulamanın yapılamamasından dolayı Erbaa’da da 1899 yılında yapılan hesaplama göre tahmini 22 buçuk milyon kuruş zarar ediliyordu (Karaca, 1993: 123).

Tütün satışlarıyla ilgili de çiftçinin rahatsız olduğu durumlar vardı. Buna bağlı olarak Reji İdaresinin ürünü gerçek değerinin altında aldığına ilişkin birçok şikâyet merkeze iletildi (BOA., DH.MKT., 1472/116). Diğer bir şikâyet konusu da yöneticilerin keyfi uygulamalarına yönelikti. Zira tütün ekimi için ruhsat verilmesindeki uygulamalar çiftçiyi rahatsız etmekteydi (BOA., DH.MKT., 136/14; DH.MKT., 221/11; DH.MKT., 2127/65). Bu durum, Samsun ve çevresiyle Trabzon vilayetinin bazı yerlerinde üretilen tütünün ihtiyacı karşılamasından kaynaklıydı. Tabii bunda nakliye masrafının önemli bir paya sahip olduğu tahmin edilmekle birlikte sahil kesiminin iç bölgelere oranla siyasi platformda baskın olduğunu da akla getirmektedir. Tütünün ucuza alınması da halkı yasal olmayan yollara sevk etmekteydi. Bu da bölgede tütün kaçakçılığının artışına sebep olmaktadır. Bu durumu engellemek için Reji İdaresi tarafından silahlı kolcu birlikleri kuruldu (Karcı, 2015: 519-520). Bu birliğin kurulmasıyla birlikte kaçakçılıktan kazanç sağlayamadıkları anlaşılan bazı insanların fiyat sorununun çözümü için taleplerinin arttığı görülmektedir (BOA., İ.HUS., 37/1312-ZA078; DH.MKT., 47/23; DH.MKT., 86/11).

5- Sanayi ve Ticaret

Tokat’ta tarım ve hayvancılığa bağlı olarak dericilik ve dokumacılık sektöründe iş kolları doğmuştu. Özellikle Tokat basması dünya çapında marka değeri kazanmıştı. Dericilik sektörü, eskiye nispeten gerilemişse de 19. yüzyılda ayakta kalmayı başarmıştı. Fakat Tokat basması, yerini Avrupa ürünlerine bırakmak zorunda kaldı (Genç, 1987: 149-151).

19. yüzyılın sonunda ticareti yapılan hububat ürünleri arasında en yüksek paya 30 bin tonla buğday sahipti. Buğdaydan yıllık 1 milyon 300 bin kuruş civarında gelir elde edilmekteydi. Hayvan ürünleri arasında ise 50 bin adetle keçi derisi ilk sıradaydı. Tokat’ta 1874 yılından sonra ekilmeye başlanan afyon da ihraç ürünleri arasına girdi. Yıllık sadece 500 kg. üretilen afyonun kilosu 150 kuruşun üzerindeydi (Cuinet, 1954a: 15).

19. yüzyıla kadar Tokat’ta bakırcılık gelişme göstermişti. (Beşirli, 2005: 173-177). Erbaa’da bakır madeninin olmasına (Tızlak, 1999: 319) rağmen hammaddenin talebi karşılayamaması sebebiyle bu ihtiyaç Ergani’den sağlanmaktaydı. Böylece dışarıdan sağlanan ve Tokat’ta işlenen bakır, iç piyasayla birlikte dış piyasada da önemli bir yere sahip olmuştu. Tokat’ta işlenmesinden dolayı şehrin adıyla anılan “Tokat Bakır”, özellikle askerî malzeme yapımında kullanılmaktaydı (Beşirli, 2005: 173-174; Tızlak, 1995: 645-646).

Tokat bakırcılığı, 19. yüzyılın sonuna kadar canlılığını korudu. Tokat’ın sancak olduğu döneme kadar uluslararası sergilerde kazandığı ödüllerle şehrin adını duyurdu. Bakır imalatını destekleyen de ucuz ve kaliteli malzeme üreten kalhaneydi. Önemli miktarda bakır işleyen kalhane, 19. yüzyılın ortalarında ileri teknolojiyle üretim yapmaktaydı. Ancak bu işleyişini ve pazardaki kâr payını uzun süre devam ettiremedi. Zira ekonomik ve teknolojik değişimlerin sonucu olarak sektörde rekabet arttı. Bu da pazarın el değiştirmesine ve bakır fiyatlarının düşmesine sebep oldu

(Genç, 1987: 166-168). Böylece çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalan kalhane, sektörde tutunmakta zorlandı ve 19. yüzyılın sonunda kapanma derecesine geldi (BOA., MV., 13/56).

6- Eğitim-Öğretim Kurumları

Tokat'ta Müslim ve gayrimüslimlere ait ayrı ayrı eğitim kurumları bulunmaktaydı. Bu dönemde şehirde var olan sıbyan mektepleri okuma-yazmanın ve bazı dinî bilgilerin öğretildiği kurumlardı (Baltacı, 2002: 446). Kız çocukları 6-10, erkek çocukları da 7-11 yaşları arasında sıbyan mektebinde öğrenim görüyordu. Zamanla bu kurumlarda bazı değişiklikler yapıldı ve 19. yüzyılın sonunda iki tip okul hâline getirildi. Sıbyan mektebinin yanında var olan ibtidai mekteplerde yenilikçi sistem ön plana çıkarıldı. Bu mektepler geliştirildi ve sıbyan mektepleri de yeni sistemde eğitim-öğretimin yürütüldüğü mekteplere dönüştürülmeye başlandı (Kodaman, 1999: 68-69). 1884'te Sivas Vilayet Salnamesi'ne göre Tokat merkez kazada 13, Niksar'da 35, Erbaa'da 96 ve Zile'de 39 sıbyan mektebi vardı (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1302: 455). Buradan merkez kazadaki mektep sayısının diğer kazalardakine oranla bir hayli az olduğu ve Erbaa'daki mektep sayısının da diğerlerine göre çok olduğu görülmektedir. Bu da verilen bilginin eksik ya da hatalı yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Aynı durum gayrimüslim mekteplerinde de görülmektedir.

İlk mekteplerin bir üst kademesi olan Rüştiye mektepleri, 1869 yılındaki Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile modern hâle getirildi (Demirel, 2002: 52-53). Tokat Rüştiyesi de 1870 yılında açıldı (Cinlioğlu, 1973: 34). Tokat'ın sancak olmasından sonra sancağa dâhil edilen kazalardaki rüştiyeler de merkeze bağlandı (*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1300: 208-209, 287; *Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1318: 1250, 1398, 1432-1433).

Tokat'ta medreseler de faaliyetlerini sürdürmekteydi. 1884'te merkez kazada 15, Erbaa'da 1, Zile'de 6 ve Niksar'da 4 medrese bulunmaktaydı (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1302: 457). 19. yüzyılın sonuna doğru sayılarının arttığı görülmektedir. Zira medreselerin sayısı merkez kazada 16'ya, Erbaa'da 6'ya, Zile'de 14'e ve Niksar'da 7'ye yükselmiştir (*Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1317: 1254-1259; *Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1318: 1404-1407).

İncelenen dönemde Tokat'ta gayrimüslim okulları da bulunmaktadır. Sivas Vilayet Salnamesine göre 1884'te merkez kazada 16, Niksar'da 2, Zile'de 1 ve Erbaa'da 42 mektep vardı (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1302: 455). Yukarıda ifade edildiği gibi gayrimüslim mekteplerinin sayılarında da sorun olabileceği ihtimal dâhilindedir. 61 olarak gösterilen mektep sayısı, Maarif Salnamesindeki verilere göre yüzyılın sonunda 42'ye düşmüştür. Bu fark, vilayet salnamesinde verilen bilgilerin hatalı olabilme ihtimalini desteklemektedir. Bu mektepler dışında ikisi merkezde ve birisi Zile'de olmak üzere 3 rüştiye ile her ikisi de merkezde olan Fransızlara ait 2 Cizvit mektebi vardı (*Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1317: 1268-1269, 1272-1275, 1280-1281). Bu kurumlarla birlikte ruhsatsız şekilde mektep olarak kullanılan evler de bulunmaktaydı (BOA., DH.MKT., 21/24; A.MKT.MHM., 661/33).

Oturulan evlerin bir kısmının kiliseye ve evlere eklenen yeni odaların da okula dönüştürüldüğü örnekler vardı. 1880'li yıllarda Cizvitlerin bu şekilde oturdukları evi, kilise ve okul olarak kullandığı, kapatılmasına dair uyarılara rağmen Fransa sefaretinin desteğiyle buna uymadıkları kayıtlarda yer almaktadır (U. Demir, 2012: 103).

Tokat sancağı dâhilinde üç adet kütüphane bulunuyordu. Bunların ikisi Ali Paşa ve Takyeci adıyla merkezde iken diğeri de Zile'deki Hamidiye kütüphanesiydi. Üç kütüphanede 600'ün üzerinde kitap vardı (*Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1317: 1280-1281). Bunların dışında Tokat Aşar Müdürü Hacı Hüseyin Efendi tarafından 1884'te Tokat Kitaplığı adıyla bir kütüphane daha kurulmuştur (Cinlioğlu, 1973: 39).

7- Dinî ve Sosyal Kurumlar

Tokat'ta toplumun dinî ihtiyaçlarını karşılayacak cami, mescit, kilise ile tekke ve zaviyeler bulunmaktaydı. Aynı zamanda ticari ve sosyal faaliyetlerin yürütüldüğü han ve hamamlar vardı

(Gündoğdu vd., 2006; Uzunçarşılı, 2003). Sivas Vilayet Salnamesine göre 1883'te merkez kazada 33 cami, 47 mescit, 1 mevlevihane, 1 tekke ile 20 han ve 16 hamam mevcuttu. Merkez dışında Erbaa'da 7 cami, 94 mescit, 6 han, 2 hamam ile 1 tekke; Zile'de 9 han, 5 hamam ile sayısı belirtilmeyen birçok cami ve mescit; Niksar'da 21 cami, 2 han, 4 hamam, 1 tekke ve birçok mescit hizmet vermekteydi (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1301: 203-209). 19. yüzyılın sonunda mevcut olan bu yapıların bazılarının tamirâtı yapılırken bunların dışında yenileri de inşa edildi. Hoca Ahmet Camii, bu dönemde yapıldı. 1536 yılında inşa edilmiş olan Behzad Camii ise yine aynı dönemde genişletildi. Takyeciler Camii'nin şadırvanı da 1894'te yenilendi (Gündoğdu vd., 2006: 63, 82, 116). Yine Niksar'daki Bey Camii (Ulu Camii) de aynı işleme tabi tutuldu (BOA., İ.Ş.D., 115/6917).

İncelenen dönemde gayrimüslimlerin de yaşadığı Tokat'ta onların ibadet ettikleri kiliseler bulunmaktaydı. Bu süreçte mevcut olanlara yenileri de eklendi. 1896'da Erbaa'da bir kilisenin yapımına izin verilirken (BOA., İ.AZN., 19/1313-Z-18) yine Erbaa'ya bağlı bir köyde ibadethane olmadığından bir hanenin bu amaçla kullanımına müsaade edildi. Fakat burası, tamamen kilise şekline sokulmayıp mabet olarak kullanılacaktı (BOA., Y.A.RES., 93/18).

8- Askerî Yapı ve Güvenlik Birimleri

Tokat'ta asayişin sağlanmasında görevli iki tür yapı mevcut olup bunlardan biri Zaptiye Teşkilatıydı. Zaptiye Teşkilatı, 1869'da Seraskerliğe bağlanmış ve askerî bir yapıda teşkilatlandırılmıştı. Bu birim, daha sonra da Jandarma adını aldı (Ünal, 2007: 569). Memleketin iç güvenliğini sağlamak zaptiyelerin sorumluluğundaydı. Zaptiyeler kendi içerisinde süvari ve piyade olmak üzere ikiye ayrılıyordu (Çadırcı, 1997: 318-320). 1880 yılında Tokat'ta 100 süvari ve 12 piyade zaptiye olarak görev yapmaktaydı (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1298: 123). Bu sayılar, yıllara göre farklılık göstermektedir. Örneğin 1882-83 yıllarında Tokat'ta 87 piyade ile 30 süvari bulunmaktaydı (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1300: 121). Ancak ilerleyen yıllardaki rakamlar, süvari ve piyade yapılanmasında tersine sayısal değişiklik yaşandığını göstermektedir (*Salname-i Vilayet-i Sivas*, 1302: 413).

İncelenen dönemde Tokat'ta eşkıyalık faaliyetlerini önlemede istenen başarının gösterilemediği anlaşılmaktadır (BOA., DH.MKT., 1452/109). Bu durumun sebebi, zaptiyenin yetersiz olmasından kaynaklanmaktaydı. 1880 yılında Erbaa kazasında 4 süvari ile 8 piyade görev yapmaktaydı. Bu sayının yetersiz olmasından dolayı süvarinin 11'e, piyadenin de 10'a çıkarılması istendi. Böylece kazada emniyet sağlanabilecek, asker kaçakları yakalanabilecek ve eşkıyaya karşı güvenlik tedbirleri artırılabilirdi (BOA., Y.PRK.UM., 2/52). Zile ve Niksar kazasında da durum bundan farklı değildi (BOA., Y.PRK.UM., 3/21; Y.PRK.UM., 3/10). Sayısı eksik olan zaptiyenin kullandığı silahlar da eşkıyanın silahlarına nispeten yetersiz kalmaktaydı (BOA., DH.MKT., 1895/109).

Tokat'ta zaptiyelerin dışında güvenliğin sağlanmasında etkin olan birimlerden diğeri de askerî kuvvetlerdi. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde IV. Ordu'ya bağlı 25. piyade alayının ikinci taburu Sivas vilayetinin çeşitli idari birimlerine dağıtıldı. Redif askerlerinden ise; IV. Ordu'ya bağlı redif 2. alayının bir taburu Tokat'ta bulunmaktaydı. 1895'te 63. alaydan 1. Tokat Taburu, 3. Niksar Taburu ve 4. Zile Taburu sancak dâhilinde yer almaktaydı. Tokat Piyade Taburunun mevcudu 475'ti (Ünal, 2007: 563-568), Zile taburunun mevcudu da 800'e yakındı (BOA., Y.PRK.UM., 33/55). Bu yıllarda Tokat'ta meydana gelen Ermeni olaylarından kaynaklı olarak bölgeye bir tabur asker daha gönderildi (BOA., A.MKT.MHM., 662/11).

Tokat'ta askerî yapılanmada yeniliklerin gerekliliği, bu yüzyılın sonunda yaşanan olaylar karşısında güvenlik birimlerinin de ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde başlayan Ermeni-Rus işbirliği (Aktan, 2002), süreci Anadolu'nun bazı yerlerinde yapılanmaya götürdü. Bu tarihten sonra batılı devletler, patrikhane ve kiliseleri de örgütledi (Süslü, 1986: 73). Bu durum, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Tokat'ta da Ermeni isyancılarını harekete geçirdi. 1879'da Portakalyan isimli bir Ermeni, açtığı okul ve bu okulda Osmanlı aleyhine yürüttüğü propagandalarla bölgedeki huzursuzluğu ateşledi (Şimşir, 1986:

99). 1880'li yıllarda devlet aleyhine çalışan Feday-ı Nefs isimli bir cemiyet kuruldu (BOA., Y.PRK.DH., 2/59), akabinde Hınçakyan Nizamnamesi doğrultusunda bir cemiyet daha teşekkül etti (Özcan, 2007: 54). 1893 yılından itibaren cemiyet üyeleri Tokat'ta terör faaliyetlerine başladı (Kuzucu, 2003: 524). 4 Ağustos 1894'te Gömeç'te posta arabasının soyulmasıyla (Aykun, 2003: 512) ilk terörist faaliyet gerçekleştirildi.

19 Mart 1895 tarihindeki olayla Ermeniler, silahlı faaliyetlerini şehrin sokaklarına indirdi ve halkın da dahil olduğu çatışmalar başladı (BOA., Y.PRK.UM., 31/84; BOA., Y.PRK.ASK., 103/76). 1896'da bu isyanın Niksar'da da yansıması görüldü (BOA., A.MKT.MHM., 661/37). 23 Haziran'da Erbaa'da da olaylar çıktı (BOA., A.MKT.MHM., 661/38) ve böylece Ermeni isyancılarının zararlı faaliyetleri, Tokat ve çevresine yayılmış oldu. 1897 yılında da Ermeni isyancılarının Tokat halkına zulmü devam etti (BOA., Y.MTV., 152/71). Bu hadiseler üzerine tutuklananların mahkemelerini yapmak üzere Tokat'a Mahkeme-i Fevkalade adıyla olağanüstü bir heyet gönderildi. Çalışmalarına başlayan mahkeme heyeti, çıkan olaylar hakkında inceleme başlattı (BOA., Y.A.HUS., 370/107). İsyancı ve sorumlular yargılanarak çeşitli cezalar verildi (BOA., A.MKT.MHM., 662/25; Özcan, 2007: 64). Döneminde yaşanan Ermeni isyanları ve hukuki süreç, iç ve dış basında yer aldı (BOA., A.MKT.MHM., 662/13; Y.A.HUS., 370/94; Y.A.HUS., 370/40; Y.PRK.UM., 37/86; Öztunç, 2010). Yabancı temsilciler, cezalandırmanın Türkler ve idarecilere yönelik olması konusunda Osmanlı yönetimine baskı uyguladı (BOA., Y.A.HUS., 370/106; Y.PRK.BŞK., 52/68; A.MKT.MHM., 662/30). Bunlarla birlikte yabancı basının yaptığı yalan haberler üzerinden de siyasal baskı uygulanmaya, bu baskıyla da olayın asıl müsebbipleri saklanmaya ve çıkan olaylar Müslümanların üzerine yıkılmaya çalışıldı (Öztunç, 2010).

9- Modernleşmeye Yönelik Adımlar: Telgraf Hatları

19. yüzyılda haberleşme alanında var olan posta sistemine telgraf da eklenerek iletişim daha hızlı sağlanır hâle getirildi (Yazıcı, 1999: 626). Bu gelişme, Tokat'ın da birçok yerle iletişimini kolaylaştırdı. 1868 yılında Tokat-Sivas arasına hat çekilerek Tokat'a telgraf ulaştırılmıştı. Bunun akabinde idari olarak Tokat'a bağlanacak olan Zile'ye Amasya'dan hat çekilmişti. 1880 yılında da Tokat-Zile arasında bağlantı sağlandı (Hanılçe, 2017: 70-71).

Niksar'da 1872'de halk tarafından telgrafhane binası yapılmıştı. Bu telgrafhanenin Ünye telgraf hattına bağlanması istendi ve işleyişine dair bir mazbata hazırlandı. Nezaret tarafından uygun görülerek gerekli malzeme ile ödeneğin tedarik edileceği cevabı verildi (BOA., A.MKT.MHM., 457/16). Daha sonraki yazışmalardan bu hattın yapıldığı anlaşılmaktadır (BOA., İ.PT., 1/1310-Ra-11; İ.PT., 6/1314-Ca-10).

Sancak idaresine kavuştuktan sonra da Tokat'ta telgraf hatlarının yapımına dair talepler devam etti (BOA., Y.PRK.UM., 2/52). 1887'den sonra sancakla telgraf bağlantısı olmayan Erbaa ve Niksar arasında hat yapımı konusu gündeme alındı. Devlet merkezine yapılan başvuruya olumlu cevap alınamaması üzerine bu merkezler arasındaki bağlantının sağlanmasına dair talepler sürdürüldü (Hanılçe, 2017: 75-85). 1894'te Tokat'tan Erbaa'ya hat çekilmesi planlandı ve masrafları tespit edildi (BOA., İ.PT., 3/1312-Ca-04; DH.MKT., 285/19). 1896'da Erbaa hattı tamamlanarak (Hanılçe, 2017: 86) Erbaa ile Niksar arasında askerî haberleşmeyi sağlamak amacıyla bir hattın gerekli olduğu askeriyeye bildirildi (BOA., İ.PT., 5/1313-B-03). Aynı yıl Tokat-Niksar arasına da telgraf hattı yapımına karar verilerek çalışmalarına başlandı (BOA., İ.PT., 6/1314-Ca-10).

Sonuç

Tokat, tarihin her döneminde stratejik olarak önemli bir konuma sahipti. Birçok medeniyete ev sahipliği yapan Tokat, Yıldırım Bayezid Dönemi'nde Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil edildi. Ancak çatışmaların ana noktasında olmaktan kurtulamadı. Şehir, daha önceki çatışmalarda olduğu gibi Sünni-Şii mücadelesinde de birçok açıdan zarar gördü. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki siyasi birliği sağlamasıyla Tokat'ın şehir ve toplum hayatında gelişmeler yaşandı. 19. yüzyıla gelindiğinde

Sivas vilayetine bağlı kaza statüsünde idare edilen Tokat, Sivas Valiliğinin önerisi ve hükümetin onayıyla sancak statüsü kazandı. Tokat'ın Bursa-Tebriz yolu üzerinde bulunması, Sivas merkezinden uzak olması, hizmetlerin ve güvenliğin sağlanmasında sorun yaşanması, Niksar, Erbaa ve Zile gibi kalabalık nüfusa sahip olan yerlere yakınlığı sancak merkezi yapılmasında etkili oldu. Tokat, verimli arazisi ve yerleşime uygun coğrafyasıyla da Kafkaslardan ve Balkanlardan gelen göçmenlere ev sahipliği yaptı.

Tokat'ın geniş düzlükleri tarım faaliyetlerinde ürün çeşitliliğini desteklerken Karadeniz yamaçları da özellikle küçükbaş hayvancılığın gelişmesine imkân tanıdı. Bunlar aynı zamanda Tokat'ın ticari hayatının da şekillenmesinde etkin rol oynadı. Tokat'ın ekonomisine katkı sağlayan önemli sanayi ürünleri vardı. 19. yüzyıl öncesinde gelişme gösteren dericilik sektörü, ayakta kalmaya çalışırken Tokat basması yerini Avrupa ürünlerine bıraktı. Yine meşhur olan bir diğer ürün Tokat bakırdı. Bu sektörde de gerileme yaşandı ve bakır kalhanesi kapanma derecesine geldi.

Tokat halkının toplumsal hayata dair konulara da önem verdiği görülmektedir. Tokat, camileri, mescitleri, kiliseleriyle geniş bir inanç yelpazesine sahipti. Han ve hamamlarıyla hem ticari kurumları hem de sosyal tesisleri barındırmaktaydı. Bununla birlikte sancağın bütün yerleşim birimlerinde eğitim-öğretim kurumlarının varlığı ve işlerliği, Tokat halkının eğitime önem verdiğinin göstergesidir.

Tokat'ın toplumsal renkliliği, stratejik konumu ve üretim çeşitliliği, kolluk kuvvetlerinin de Tokat'ta tesis edilmesini ve bu konuda dikkat gösterilmesini gerekli kıldı. Bu süreçte özellikle yaşanan Ermeni isyanları, askerî yapının ve zaptiye teşkilatının önemini ortaya koydu. Ayrıca Tokatlıların vatanını savunma konusunda sorumluluk üstlendiği ve Ermenilerin zulmüne karşı mücadele verdiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- (1983). “Tokat”, *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul.
- AÇIKEL, Ali (2003). “Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839-1880)”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(2): 253-265.
- AÇIKEL, Ali (2004). “Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2): 331-359.
- AKTAN, Gündüz (2002). “Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu”, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, ss. 243-284, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AYKUN, İbrahim (2003). “Tokat'taki Ermeni Hınçak Cemiyeti ve Faaliyetleri (1893-1894)”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt 1, ss. 503-516, Ankara: Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- BALTACI, Cahit (2002). “Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler*, Cilt 11, ss. 446-462, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- BEŞİRLİ, Mehmet (2005). *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I: Tokat (1771-1853)*, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları.
- BİROL, Nurettin (1999). Halil Rıfat Paşa Dönemi ve İcraatları (1827-1901), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- CİNLİOĞLU, Halis Turgut (1973). *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Dördüncü Kitap, Tokat: Barış Matbaası.
- CUİNET, Vital (1954a). “XIX. Yüzyılda Tokat: Tokat Sancağı”, *Yeşilirmak*, 1(5): 13-15.
- CUİNET, Vital (1954b). “XIX. Yüzyılda Tokat: Tokat Sancağı”, *Yeşilirmak*, 1(6): 22-23.
- CUİNET, Vital (1955). “XIX. Yüzyılda Tokat: Tokat Sancağı”, *Yeşilirmak*, 1(7): 17-19.

ÇADIRCI, Musa (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÇELİK, Gülfettin (2002). “Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İskanı”, *Türkler*, Cilt 13, ss. 936-941, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

ÇETİN, Emrah (2017). *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Anadolu’da Karayolu Ulaşımı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

DEMİR, Alpaslan (2012). “XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler”, *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, Cilt 1, ss. 83-98, haz. Ali Açıkeli; Samettin Başol; Ali Osman Solmaz ve Murat Hanılçe, Tokat: Tokat Valiliği Yayınları.

DEMİR, Uğur (2012). “Cizvitlerin Tokat’taki Faaliyetleri”, *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, Cilt 1, ss. 99-125, haz. Ali Açıkeli; Samettin Başol; Ali Osman Solmaz ve Murat Hanılçe, Tokat: Tokat Valiliği Yayınları.

DEMİREL, Muammer (2002). “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, Cilt 15, ss. 44-60, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

GENÇ, Mehmet (1987). “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986*, ss. 145-169, Ankara.

GÖKBİLGİN, Tayyib (1965). “15 ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rûm”, *Vakıflar Dergisi*, 6: 51-61.

GÖKBİLGİN, Tayyib (1979). “Tokat”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 51-61.

GÜNDOĞDU, Hamza; BAYHAN, Ahmet Ali; AKTEMUR, Ali Murat; KUKARACI, İshak Umut ve Adem ÇELİK (2006). *Tarihi Yaşatan İl Tokat*, Tokat: Tokat Valiliği Yayınları.

HANİLÇE, Murat (2017). “Osmanlı Taşrasına Telgraf Hattı Çekilmesinde Yaşanan Zorluklar Niksar-Erbaa-Tokat Telgraf Hattı Örneği”, *History Studies*, 9(4): 63-99.

İNALCIK, Halil (1993). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları.

İPEK, Nedim (1994). *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KAFESOĞLU, İbrahim (1972). *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB. Yayınları.

KARACA, Ali (1993). *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul: Eren Yayınları.

KARAYAKA, Nuriye (1988). *Eskiçağ Tarihinde Tokat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

KARCI, Erol (2015). “Reji İdaresi’nin Tokat ve Çevresindeki Usulsüz Uygulamalarına Dair Bazı Tespitler (1886-1911)”, *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 25-26 Eylül 2014, Bildiriler*, Cilt 1, ss. 513-526, haz. Ali Açıkeli; Samettin Başol; Murat Hanılçe ve Emel Hisarcıklılar, Tokat: Tokat Valiliği Yayınları.

KARPAT, Kemal H. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul: Timaş Yayınları.

KODAMAN, Bayram (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KUZUCU, Kemalettin (2003). “Sivas’ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetiminin Uygulamaları (1880-1900)”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt 1, ss. 517-528, Ankara: Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

KUZUCU, Kemalettin (2012). “Osmanlı'nın Son Döneminde Uluslararası Kaçakçılığa Konu Olan “Tokat Çayı”nın Serüveni”, *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, Cilt 1, ss. 183-196, haz. Ali Açikel; Samettin Başol; Ali Osman Solmaz ve Murat Hanılçe, Tokat: Tokat Valiliği Yayınları.

MERCAN, Mehmet (2002). “Tokat'ın Mutasarrıflık Oluşuna Dair Bir Belge”, *Tokat Kültür Araştırma Dergisi*, 10(17): 5-13.

MERCAN, Mehmet (2007). “Sivas Vilayeti'nin Teşkili ve İdari Yapısı (1867-1920)”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri, 21-25 Mayıs 2007*, Cilt 1, ss. 549-558, Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

ORTAYLI, İlber (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖZCAN, Tuğrul (2007). *II. Abdülhamid Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de Meydana Gelen Ermeni Olayları*, İstanbul: Akis Kitap.

ÖZDEMİR, Gazi (2019). “Zirveye Doğru: İkinci Bayezid ve Yavuz Dönemi”, *Osmanlı Tarihi I*, ss. 92-131, ed. Selim Hilmi Özkan, İstanbul: İdeal Kültür Yayınları.

ÖZTUNÇ, H. Baha (2010). “1897 Tokat Ermeni Olayının Dış Basına Yansımaları ve Olayın Gerçek Yüzü”, *History Studies*, 2(1): 188-206.

ÖZTÜRK, Nazif (1987). “Selçuklu-Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986*, ss. 71-80, Ankara.

SÜSLÜ, Azmi (1986). “Patrikhane ve Kiliselerin Ermeni Teröründeki Yeri”, *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri, 24-26 Nisan 1985*, ss. 69-75, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

Şemseddin Sami (1308). *Kamusü'l-Âlam*, C. 3, İstanbul.

ŞİMŞİR, Bilal N. (1986). “Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti”, *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri, 24-26 Nisan 1985*, ss. 77-102, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

TAŞBAŞ, Erdal (2012). “XIX. Yüzyılda Tokat'ta Göçmen İskanı ve Göçmen Sevinde Şehrin Önemi”, *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, Cilt 1, ss. 261-285, haz. Ali Açikel; Samettin Başol; Ali Osman Solmaz ve Murat Hanılçe, Tokat: Tokat Valiliği Yayınları.

TAŞBAŞ, Erdal (2015). “Tokat'ta Göçmen İskanı (XX. Yüzyıl)”, *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 25-26 Eylül 2014, Bildiriler*, Cilt 1, ss. 665-680, haz. Ali Açikel; Samettin Başol; Murat Hanılçe ve Emel Hisarcıklılar, Tokat: Tokat Valiliği Yayınları.

TIZLAK, Fahrettin (1995). “Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezi Olarak Tokat ve Diyarbakır”, *Bellekten*, LIX(226): 643-659.

TIZLAK, Fahrettin (1999). “Osmanlı Devleti'nde Madencilik”, *Osmanlı*, Cilt 3, ss. 312-321, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

TURAN, Osman (1996). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988a). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988b). *Osmanlı Tarihi*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2003). *Tokat Kitabeleri*, haz. Mehmet Mercan ve Mehmet Emin Ulu, Ankara.

ÜNAL, Uğur (2007). “XIX. Yüzyıl Sonlarında (1870-1900) Sivas Vilayetinde Askeri Yapı”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri, 21-25 Mayıs 2007*, Cilt 1, ss. 559-579, Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

YAZICI, Nesimi (1999). “Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu”, *Osmanlı*, Cilt 3, ss. 619-626, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Diğer Kaynaklar

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.): 457/16, 477/12, 661/33, 661/37, 661/38, 662/11, 662/13, 662/25, 662/30, 725/9.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.): 136/14, 1376/9, 1452/109, 1472/116, 1531/39, 1563/2, 1615/23, 1675/55, 1717/110, 1797/45, 1895/109, 1920/54, 21/24, 2120/94, 2127/65, 221/11, 274/38, 285/19, 47/23, 86/11.

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.): 19/1313-Z-18.

İrade Dahiliye (İ.DH.): 797/64634.

İrade Hususi (İ.HUS.): 37/1312-ZA078.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.): 121/5209.

İrade Telgraf ve Posta (İ.PT.): 1/1310-Ra-11, 3/1312-Ca-04, 5/1313-B-03, 6/1314-Ca-10.

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.): 115/6917.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 13/56.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.): 319/47, 370/106, 370/107, 370/40, 370/94.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES.): 20/1, 93/18.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): 62/16.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.): 152/71.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.): 103/76.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.): 34/61.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.): 52/68.

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.): 2/59.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.): 2/52, 3/10, 3/21, 3/33, 31/84, 33/55, 37/86.

Salnameler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1300, 1318.

Salname-i Maarif-i Umumiye, Sene 1316, 1317, 1318.

Salname-i Vilayet-i Sivas, Sene 1298, 1300, 1301, 1302, 1308, 1321.